



## Mir Möhsün Nevvâb'ın Araştırılmamış Yazma Eserleri

### The Unresearched Manuscript Works Of Mir Mohsun Navvab

Vusala Musalı  

Sorumlu Yazar / Correspondence

#### Özet

Mir Möhsün Nevvâb (1833-1919), XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde yaşamış olan önemli bir şair, edip, bilgin, ressam, tarihçi, musikişinas, müderris ve naşirdir. Kendisinin edebiyat, tarih, din, musiki ve astronomi alanında yirmiden fazla eseri mevcuttur. Kaleme aldığı eserlerin bazıları Şuşa'da kurduğu özel matbaasında yayımlanmış, bir kısmı ise elyazması şeklinde günümüze ulaşmıştır. Mir Möhsün Nevvâb; *Türkçe Dîvân*, *Tezkire-i Nevvâb*, *Şemsü'l-Hidâye*, *Bahrü'l-Hüzen*, *Kenzü'l-Mihen*, *Mazlûmnâme*, *Kifâyetü'l-Etfâl*, *Bâtılı's-Sihr*, *Nûrü'l-Envâr*, *Vuzûhü'l-Erkâm*, *Pendnâme*, *Keşfü'l-Hakîka*, *Ermeni-Müslüman Meselesi*, *Şerh-i Usturlab*, *Ziyâ'ü'l-Envâr* ve *Mezâmîr* gibi eserlerin müellifidir. Şairin *Pendnâme*, *Vuzûhü'l-Erkâm*, *Ermeni-Müslüman Meselesi* gibi eserleri ve Türkçe Dîvânı modern dönemde yayımlanmıştır. Diğer eserleri ise daha çok dini içerikli olması sebebi ile Sovyetler döneminde araştırılmaya tâbi tutulmamış ve yayımlanmamıştır. Şairin hayatı, edebî kişiliği ve bazı eserleri Nasreddin Qarayev, Zempfira Saferova, Ayten Hacıyeva, Ali Mammadbağiroğlu, Ali Aliyev, Ali Asker, Vüsala Musalı tarafından incelenmiştir. Makalede Mir Möhsün Nevvâb'ın Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde muhafaza edilen ve Sovyetler döneminde din sansürü sebebi ile araştırılmamış olan *Şemsü'l-Hidâye*, *Bahrü'l-Hüzen*, *Kenzü'l-Mihe*, *Mazlûmnâme*, *Kifâyetü'l-Etfâl*, *Bâtılı's-Sihr*, *Nûrü'l-Envâr*, *Keşfü'l-Hakîka*, *Şerh-i Usturlab*, *Ziyâ'ü'l-Envâr* ve *Mezâmîr* adlı eserlerinin yazma nüshaları incelenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Edebiyat, Şiir, Nevvâb, Karabağ, Yazma Eser, Ehlîbeyt.

#### Abstract

Mir Mohsun Navvab (1833-1919) is an important poet, literary, scholar, painter, historian, musician, lecturer and publisher who grew up in the Karabakh region of Azerbaijan in the 19th century. He has more than twenty works in the fields of literature, history, religion, music and astronomy. Some of the works he wrote were published in his private printing house in Shusha, and some of them have survived to the present day in the form of manuscripts. Mir Mohsun Navvab is the author of works such as *Turkish and Persian Divans*, *Tezkire-i Navvab*, *Shams al-Hidayeh*, *Bahr al-Huzan*, *Kenz al-Mihan*, *Mazlumnama*, *Kifayet al-Etfal*, *Batil al-Sihr*, *Nur al-Anvar*, *Vuzuh al- Arkam*, *Pendnama*, *Kashf al-Haqiqa*, *Armenian-Muslim Issue*, *Sharh-i Usturlab*, *Ziya al-Anvar* and *Mezamir*. The poet's works such as *Pendnama*, *Vuzuh al- Arkam*, *Armenian-Muslim Issue* and his *Turkish Divan* have been published in the modern times. His other works, on the other hand, were not researched and published during the Soviet period due to their religious content. The poet's life, literary personality and some of his works were researched by Nasreddin Garayev, Zempfira Saferova, Ayten Hacıyeva, Ali Mammadbağiroğlu and Ali Aliyev.

**Keywords:** Literature, Poetry, Navvab, Garabagh, Manuscripts, Ahl-i Bayt.

## Giriş

Şair, tezkireci, ressam, nakkaş, hattat, astronom ve eğitimci olarak tanınan Mir Möhsün Nevvâb'ın hayatı ile ilgili bilgileri Türkçe ve Farsça yazmış olduğu Divan'larının Dibaçe kısmından almaktayız. Şair 1249/1833 yılında Şuşa'da doğmuş, burada matematik, edebiyat, müzik, astronomi ilimlerini öğrenmiştir. Ahund Molla Abbas'tan remel, usturlap ilimlerini talim etmiştir (Nevvab, 2006, s. 11; Nevvâb, 1897, s. 5). Dinî konulu eserler yazması ve eserlerinde Kur'an-i Kerim ve hadislerle telmihte bulunması dinî ilimleri derinlemesine kavradığını kanıtlamaktadır. 1890 yılında Şuşa'da "Usul-i Cedid" okulu kurmuş, ömrünün büyük bir kısmını müderrisliğe adanmış ve burada eğitim alan öğrenciler için ders kitapları bile yayımlamıştır. Şöyle ki Nevvâb evinde bir matbaa kurmuş ve burada yayıncılıkla da uğraşmıştır. Naşir olarak bastığı kitaplardan bir kısmı şairin kendi eserleri (Türkçe *Dîvân*, Farsça *Dîvân*, *Keşfü'l-Hakîka*, *Devâzdeh Bend*) idi. Fakat Nevvâb, *Devâzdeh Bend* adlı kitabının sonunda matbaasının imkânlarının yetersiz olduğunu belirtmiş ve bu sebepten bir çok şiirini kitabına dahil etmediğini üzülen dile getirmiştir (Nevvâb, 1897, s. 24).

Nevvâb, 1872 yılında Şuşa'da Meclis-i Ferâmûşân adlı edebi meclis düzenlemiş ve Karabağ şairlerini bir araya getirmiştir. Şair kendi tezkiresinde Meclis-i Ferâmûşân'ı şu şekilde tanımlıyor: "Ferâmûşân, şairlerin ve zariflerin toplandığı Nevvâb'ın evinin adıdır" (Qarayev, 2012, s. 201). Toplantılar başlıca olarak Mir Möhsün Nevvâb'ın evinde gerçekleştirilse de bazen meclisin diğer üyelerinin evinde de toplanmışlardır. Abdullah Bey Âsi, Hasan Ali Han Karabağî, Meşhedî Eyyub Bâki, Fatma Hanım Kemîne, Meşhedî Bülbül, Molla Halil Şaki, Molla Abbas vd. meclisin katılımcılarından idiler (bkz. Quayev, 2012).

Nevvâb, çeşitli konularda yirmiye kadar eser kaleme almıştır. Bu eserleri edebî, dinî, didaktik eserler ve ders kitapları şeklinde tasnif edebiliriz.

## 1. Edebî eserleri

Nevvâb'ın en önemli eseri Karabağ şairlerini konu ettiği *Tezkire-i Nevvâb*'dir. Tezkireci, eserini üç bölüme ayırmıştır. "Merhum Karabağ şairlerinin hayatı ve şiirlerinden ihtisarla verilmiş parçalar" adlı birinci bölümde hayatta olmayan 35 şairden bahsedilmektedir. Tezkirenin "1309 (1891) yılına kadar hayatta olan Karabağ şairlerinin hayatı ve şiirleridir" diye isimlendirilmiş olan ikinci bölümü hayatta olan 56 şairin biyografisi ve eserlerinden örnekleri ihtiva ediyor. Eserin üçüncü bölümü ise kitabın hatimesini teşkil ediyor. Tezkirenin bu bölümüne mizahi şiirler ve bazı sebepler dolayısıyla önceki bölümlerde isimleri yer almayan 14 Karabağ şairi hakkında çok kısa bilgi eklenmiştir. Ayrıca buraya 54 Kafkas şairinin biyografileri de ilave edilmiştir. Nevvâb, "Kafkas şehirlerindeki şairlerin hayatta olup olmamaları fark etmeksizin, isimleri, mahlası ve buldukları yerin ismi" başlığı altında ele aldığı bu kısımda Karabağ şairlerinin ahvali ve şiirlerini topladıktan sonra Kafkas şairlerinin de ahvali, nesebi ve şiirlerini derlemek suretiyle bu tezkireye dâhil ederek zaman ariflerinin ve devran şairlerinin huzuruna iletme istediğini, fakat bazı engeller yüzünden kendi

amacına ulaşamadığını dile getirmiştir (Nəvvab, 1980, s. 1048). Tezkirenin bu kısmında Şamahı (21), Gence (12), İrevan (6), Ordubad (3), Derbend (3), Bakü (2), Kuba (1), Lahıc (1), Lenkeran (1) ve Kafkas ahalisinden tanımadığı şairler (4) hakkında bilgiler aktarılmıştır.

Tezkiredeki biyografiler Farsça, şiir örnekleri ise hem Farsça hem de Türkçedir. Karabağ şairlerini ihtiva eden ve mahalli özellik taşıyan bu eser, belli ölçüde düzensiz bir şekilde tertip edilmiştir (Musalı, 2012, s. 259). Nevvâb, tezkirenin önsözünde eserin yazılma sebebini açıklarken, din kardeşlerinin isteği üzerine Karabağ şairlerinin aziz isimlerinin, onların hayat yolu hakkında bilgileri toplayarak tezkire tertip ettiğini belirtmiştir (1980, 4-5).

1891 yılında tamamlanan *Tezkire-i Nevvâb*'ın müellif nüshası Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde (M-67) bulunmaktadır. Eser 1913 senesinde Bakü'de yayınlanmıştır. Tezkire, Nasreddin Karayev tarafından baskı ve yazma nüsha metinleri karşılaştırılmak suretiyle Farsçadan Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiş, Türkçe şiirler de yine aynı bilim adamı tarafından transkripsiyon yapılmıştır. Bu tercüme Elyazmalar Enstitüsünde Nasreddin Karayev'in şahsi arşivinde muhafaza edilmektedir (Nəvvab, 1980).

Nevvâb hem Türkçe hem de Farsça *Dîvân* tertip etmiştir. Türkçe *Dîvân*'ı dibace ile başlamakta. Burada şair kendi tercümeihâlini anlatmakta ve kaleme aldığı yirmi bir eserinin ismini zikretmektedir. Bu kitapları yazma amacı olarak halkına ve dindaşlarına hizmet etmeyi hedeflediğini belirtiyor. Eserdeki eksikleri, vezin bozukluklarını hoş görmelerini okurlarından rica ediyor ve kendisini dua ile anmalarını temenni ediyor.

*Dîvân* tertibi esnasında sırasıyla kaside, terki-bend, terci'-bend ve musammat, rubâî, kıt'a, nazm, müstakil beyit, mısraların yer almasına dikkat edilmesi gerekirken, Nevvâb kendi *Dîvân*'ını belli bir düzene göre hazırlayamamıştır. Kanaatimizce *Dîvân* tamamlanmamıştır.

*Dîvân*'da 83 gazel, 15 murabba, 3 kıt'a, 2 koşma, 1 tecnis, 1 muaşşer, 5 muhammes, 1 müseddes, 1 terki-bend, 1 terci'-i bend, 1 rubai yer almaktadır. *Dîvân*'daki şiirlerin büyük bir kısmı müellifin kendi çağdaşı olan şairlere (Hasan Ali Han Karadağî, Mirza Ali Asker Növres, Hurşid Bânû Nâtevân vd.) yazdığı şiirlerdir. Bu şiirlerin büyük bir kısmı *Tezkire-i Nevvâb*'da yer almaktadır. *Dîvân*'da Ermeni – Müslüman çatışmasını konu eden şiirler de vardır. Ayrıca Nevvâb, 1897 yılında gerçekleşen Osmanlı – Yunan Harbi'nde kazanılan zafer münasebetiyle Sultan II. Abdülhamid'i öven bir terci-i bend kaleme almış (Nəvvab, 2006, s. 91) ve Osman Paşa'nın kızı Nigâr Hanım'ın bir gazeline nazire yazmıştır (Nəvvab, 2006, s. 53).

*Türkçe Dîvân*'ın müellif hattı olan tek nüshası Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. 92 varaktan oluşan *Dîvân* 1312/1894 tarihinde Şuşa'da Mir Möhsün Nevvâb tarafından istinsah edilmiştir. Mir Möhsün Nevvâb'ın *Türkçe Dîvân*'ının transkripsiyonu *Seçilmiş Eserler* başlığı ile 1999 yılında yayınlanmış, tekrar baskısı ise 2006 yılında gerçekleştirilmiştir.

Nevvâb'ın Farsça şiirlerinden oluşan *Divanı, Esmâü'l-Hüsnâ* konulu bir mesnevi ile başlıyor. Dibacede Allah'a hamededildikten ve Peygamber'e, onun evladına ve ashabına salavat getirildikten sonra şair kendisini tanıtmakta, 1249/1833 yılında Şuşa şehrinde doğduğunu, eğitim gördüğünü, riyazi bilimler, cifr, reml, usturlap, heyet, nücüm, musiki, kimya vs. gibi ilimlere meraklı olduğunu anlatmakta ve yazmış olduğu eserler hakkında bilgi vermektedir. Dibace, Allah'a yakarış dolu bir mesnevi ile sona ermektedir (Nevvâb, 1897: 24).

Dibaceden sonra tevhid, na't ve Hz. Ali'nin övgüsüne verilmiştir (Nevvâb, 1314-1315, s. 5-10). *Divan*; 48 gazel, dinî konulu 15 kaside, birkaç rubai, Fûrûğî ve Sadî şiirlerine tazminleri, terbî'leri ihtiva etmektedir (Qarayev, 2012, s. 215). *Divan*'ın sonunda şairin Farsça ve Türkçe mersiyelerine yer verilmektedir. Farsça *Divan*'ın basılmış hali 128 sayfadan ibaret olup sonuna mersiyelerden oluşan Devâzdeh Bend adlı eseri eklenmiştir. Kitabın bu kısmı 24 sayfadan müteşekkildir (Nevvâb, 1897, 1-24).

*Divan*, 1314-1315/1897-1898 yılında tertip edilmiş ve Şuşa şehrinde basılmıştır (Nevvâb, 1897). Bunun yanı sıra Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde Nevvâb'ın Farsça *Divan*'ının iki adet yazma nüshası muhafaza edilmektedir (Nevvâb, 5-3037; Nevvâb, 5-5234). Farsça *Dîvân* günümüze kadar yayımlanmamıştır.

## 2. Dinî Eserleri

Dindar ve muhafazakâr bir insan olan Nevvâb'ın eserlerinde dinî konular özel bir yere sahiptirler. Müellifin münhasır olan dinî konulara ilişkin çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlardan biri olan *Şemsü'l-Hidâye*, Protestanlığa karşı reddiye niteliğinde Farsça yazılmış olan mensur eserdir. Bir mukaddime ve otuz beş bölümden oluşan eser, 16. yüzyılda Avrupa'da Katolik mezhebinin parçalanması sonucunda ortaya çıkan Protestanlığı ve onun eleştirisini konu etmektedir. Burada Martin Luther'den de bahsedilmiştir (Qarayev, 2012: 214).

Eser bir tevhidle başlar. Öncelikle giriş niteliğindeki dört bölüm yer almış, ardından mukaddime, 35 fasıl, hatime, müşriklerin, münafıkların ve kâfirlerin kınanması, sonda ise musannifin ketebesini yer almaktadır.

Eserin üç adet yazma nüshası Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. 5-1846 kayıt numaralı nüsha müellif nüshasıdır. Bu nüsha Nevvâb tarafından 1306/1888 yılında istinsah edilmiştir ve hacmi 215 varaktır. Kitabın zahriyesi Nevvâb tarafından çeşitli motiflerle süslenmiştir. 5-4196 şifreli nüsha 1301/1883 yılında (eksik nüsha), 5-2038 kayıt numaralı nüsha ise 1305/1887 yılında istinsah edilmiştir (Геюшов, 1994, s. 264). *Şemsü'l-Hidâye*, günümüze kadar araştırılmaya tâbi tutulmamış ve yayımlanmamıştır.

Mir Möhsün Nevvâb'ın Ehlibeyte yapılan zulmü ele aldığı eserlerinden birisi *Mazlûmnâme*'dir. Bahse konu eser, şairin Kerbela şehitleri için Türkçe hem aruz hem de hece vezninde yazdığı mersiye, fert, nevha, çarpâre, sinezen, ağıt vs. gibi şiirleri ihtiva etmektedir. *Mazlûmnâme*'nin kapak kısmında eser şu şekilde tanıtılmıştır: "Devâzdeh bend-i feyzmend

ve Dûbeythâ-yi Fârsî ve Türkî ve pîş-vâkıa ve merâsî-i Fârsî ve Türkî min kelâm-ı cenâb-ı Nevvâb Ağa halef-i mağfiret-penâh Hacı Seyyid Ahmed Ağamirzâde-i Karabağî ve ilave nevhacât-ı Türkî-i şu'arâ-yı-Karabağ her yek be-nâm-ı kâil-i hîş tahrir fi şehri-Receb der sene-i 1332 /Mir Möhsün Ağa Ağamirzâde Nevvâb Karabağî" (Nevvâb, 1332).

Eser, "Pîş-vâkıa" adlı gazelle başlıyor ve "Hazret-i Seyyidü'ş-Şühedâ Şehrebanu'nu nâlân görüb buyurdu", "Şehzade Şehrebanu âh-ı sûznâkla cevab arz eyledi", "Garib Leyli'nin dilinden", "Oruçluğun son günlerinde oruç tutanların ettiği dua", "Nevvâb'ın Şehzade Kasım'a yazdığı nevha", "Nevvâb'ın mazlûm Hz. Hüseyin'e yazdığı nevha", "Âl-i Athar musîbetleri hakkında Nevvâb'ın çarpâre nevhâsı", "Ebulfazl Abbas nevhâsı", "Nevvâb'ın 1285 yılı Âşûrâ gününde yazdığı nevha", "Nevvâb'ın mazlum Ehlibeyt-i athara yazdığı nevha", "Nevvâb'ın Zeyneb Hanım'ın dilinden yazdığı nevha", "Nevvâb'ın Ebu Abdullah Hüseyin musibetine yazdığı nevha", "Sakine Hatun'un dilinden", "Hz. Hüseyin'e nevha" başlıklı bölümlerden oluşmaktadır (Nevvâb, 1332, s. 111-140). Bu kısımdan sonra Nevvâb, döneminin diğer 12 şairinin – Müctehidzade, Mir İbrahim, Hasan Ali Ağa Han Karacadağî, Nâcî, Molla Halil Şaki, Mirza Ali Asker Növres, Yahya Bey Şeydâ, Fâiz, Bâki, Şuşalı Sâbir, Molla Muhammed, Seyyid Kerbelâi Yusuf'un Ehlibeyt ile ilgili mersiye, nevha, sinezen, fert vs. bu türdeki şiirlerini eserine eklemiştir (Nevvâb, 1332, s. 141-182). Eser, Nevvâb'ın "Cenab-ı Nevvâb'ın tövbenâmesi" başlıklı münacatıyla tamamlanmıştır. Şair burada tüm günahlarının bağışlanması için "Tövbe, Ya Rab, be-hata râhına gittiklerime / Bilip ettiklerime, bilmeyip ettiklerime" şeklinde Cenabı Allah'a yakarmıştır (Nevvâb, 1332, s. 183-184). Şairin *Mazlûmnâme'si*, Ehlibeyt sevgisini içerdiği için Sovyetler döneminde araştırmaya tâbi tutulmamıştır. Günümüzde de eser üzerine hiçbir değerlendirme yapılmamıştır.

Nevvâb, *Bahrü'l-Hüzen* isimli mesnevisinde de Kerbela olayını konu etmiştir. Farsça yazılmış bu eser Allah'a hamd ile başlamaktadır, ardından Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi öven beyitlere yer verilmektedir. Devamında Peygamber Efendimizin vefatı arifesinde yaşanan olayların ve vefatı üzerine gerçekleşen tartışmaların anlatımı gelmektedir. Hz. Fatıma'nın ölümü, Hz. Ali'nin şehadeti, Hz. Hasan'ın halife olarak ilan edilmesi ve Kûfelilerin ona biat etmesi, Şam valisi Muaviye'nin Hz. Hasan'a karşı savaşa başlaması üzerine Kûfelilerin kendi ahitlerini bozmaları, Hz. Hasan'ın hilafetten çekilmesi ve zehirlenmek suretiyle öldürülmesi bu eserde işlenen konulardandır.

Kitabın esas bölümü, "Möhsün'ün rüya görmesi, bu rüyanın muhtevası ve beğenilen kitabın başlanmasının tarihi" diye isimlendirilmiştir. Ardından Hz. Hüseyin'in hikâyesi başlar ve imamın Mekke ziyareti anlatılır. Hz. Hüseyin'in hayatı anlatılırken şair, kendi hali ile ilgili "Möhsün'ün hastalık ve güçsüzlükten şikâyeti" başlıklı bir bölüme de yer vermiştir. Eserde, Kûfelilerin Hz. Hüseyin'i kendi şehirlerine davet etmeleri, Hz. Hüseyin'in Müslüm b. Akil'i kendi elçisi olarak Kûfe'ye göndermesi, Yezid'in emri üzerine İbn Ziyâd'ın Basra'dan Kûfe'ye gelerek Müslüm'ü ve onun destekçilerini şehit etmesi, Müslüm'ün iki oğlunun da şehit olması, Hz. Hüseyin'in Irak'a doğru yola çıkması, Müslüm'ün şehadeti haberini alması, yolculuk esnasında yaşananlar ve Kerbela'ya varılması, Kerbela çölünde gerçekleşen olaylar, Hz. Hüseyin ile taraftarlarının hunharca şehit edilmesi ve ardından gelişen hadiseler aktarılmıştır.

Nevvâb, mesnevinin hatimesinde esere 1280 yılının Rebiyülevvel ayında (16 Ağustos - 14 Eylül 1863) başlayıp Şaban ayında (11 Ocak - 08 Şubat 1864) bitirdiğini yazmaktadır. *Bahrü'l-Hüzen*'in Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde üç nüshası muhafaza edilmektedir. M-147 kayıt numaralı müellif nüshası, içinde bulunduğu mecmuanın 1b-72a varak aralığını ihtiva eder. 18 Receb 1281/17 Aralık 1864 yılında Şuşa'da tamamlanmıştır.

Mesneviye Nevvâb tarafından beş minyatür (23 b, 46 b, 55 b, 60 a, 63a) çizilmiştir. Bu elyazmasının içerisinde Nevvâb'ın diğer eserleri de (*Kenzü'l-Mihen* vr.73b-106b; Türkçe, Farsça ve Arapça çeşitli şiirler: Hz. Ali ve onun evlatlarını öven Farsça kasideler ve Arapça bir kaside, Şaban 1281, vr. 107a-112a; bazı madde-i tarihler ve muhtelif şahıslar hakkında yazılmış olan şiirler, vr. 112b-115b; Tevhid üzerine bir mesnevi, vr. 116a-117a; Türkçe mersiyeler, vr. 117a-126a; Han Kızı Hurşid Bânû Nâtevân'ın hayır işlerini öven bir kıta 126b-127a; Hz. Hüseyin hakkında Türkçe bir mersiye, vr. 127a-b; Cenab-ı Allah'a hamd ü sena içeren kaside 127b; Nâsireddin Şah'a medhiyye 129a; Nevvâb'ın çeşitli şiirleri 130a-137a; *Bahrü'l-Hüzen* ve *Kenzü'l-Mihen* sözlüğü 137 b-144 b; Destan-ı Hayber min kelâm-ı Râci Kirmânî 145b-162a; Nevvâb'ın manzum seyahatnamesi 162b-163 a; Şair Eyyub Bakî'nin 1301/1884 yılında Nevruz Bayramında Nevvâb'ın evinde yazdığı bir beyte cevaben Nevvâb'ın yazmış olduğu 13 beyitten oluşan şiiri 163b; Han Kızı Hurşid Bânû Nâtevân'ın 1291/ 1874-1875 yılında Şuşa'ya su hattı çekmesi ile ilgili iki madde-i tarih vs. mersiyeler, kasideler, madde-i tarihler) yer almaktadır. Eserin diğer iki elyazması da (D-347; D-920) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde bulunmaktadır (Гекшов,1994: 265). Z. Aliyev "Nevvâb'ın Renkler Âlemi" (1996) isimli çalışmasında *Bahrü'l-Hüzen*'de yer alan minyatürleri tanıtmıştır. Bu çalışma dışında *Bahrü'l-Hüzen* üzerine günümüze kadar araştırma yapılmamış ve eser yayınlanmamıştır.



Şekil 1: Bahrü'l-Hüzen M - 147



Şekil 2: Bahrü'l-Hüzen M - 147



Şekil 3: Bahrü'l-Hüzen M - 147



Şekil 4: Bahrü'l-Hüzen M - 147



Şekil 5: Bahrü'l-Hüzen M - 147

*Kenzü'l-Mihen*, Kerbela vakasından sonra gelişen olayları Farsça anlatan manzum eserdir. Nevvâb; *Kenzü'l-Mihen*'i, *Bahrü'l-Hüzen*'in devamı olarak yazmış ve telifi 1281 yılının Safer ayında başlayarak aynı yılın Cemaziyülevvel ayında (Temmuz – Ekim 1864) tamamlanmıştır. Eser, Allah'a hamd, Peygamber Efendimize ve Hz. Ali'ye (a.s.) sena ile başlıyor. Ardından eserin telif sebebi ve yazılma tarihi aktarılıyor. Daha sonra ise İmam Cafer es-Sadık'ın (a.s.) Kerbela mazlumları için şiir söylemenin sevabına ilişkin sözleri nazma çekilmiştir. Mesnevide başlıca olarak Kerbela vakasından sonra gelişen olaylar ele alınmıştır. Yezid'in askerlerinin Kerbela katliamı ardından hayatta kalmış olan Ehlibeyt mensuplarını esir etmeleri, Hanım Zeyneb ile İmam Seccâd (Zeynelabidin) arasındaki diyalog, esirlerin Kûfe şehrine getirilmesi, İmam Zeynelabidin'in (a.s.) Kûfelilerle mükâlemesi, İmam Zeynelabidi'nin Kerbela şehitleri için ağlayıp inlemesi, bu arada gerçekleşen kerametler ve sıra dışı olaylar, esirlerin İbn Ziyad'ın meclisine getirilmesi, Abdullah Afif'in İbn Ziyad'a karşı ayaklanması ve şehit edilmesi, İbn Ziyad ile Yezid arasındaki mektuplaşmalar, esir edilmiş olan Ehlibeyt mensuplarının Şam'a gönderilmesi ve yolculuk esnasında yaşananlar konu edilmiştir. Daha sonra esirlerin Şam'a ulaşması, Sehl b. Sa'd ile Sekine Hatun arasındaki mükâleme, Yezid'in zalimane davranışları, Yezid ile İmam Zeynelabidin arasında mükâleme, Şam'da buldukları sürede Ehlibeyt mensuplarının başına gelenler, onların Şam'ı terk ederek tekrar Kerbela'ya gelmeleri, İmam Zeynelabidin'in Medine şehrine adam göndererek olup bitenleri duyurması, Ehlibeytin Medine'ye gelişi, Nevvâb'ın kendi hastalığından şikâyet etmesi ve Allah'tan yardım dilemesi, zamanın ve onun ehlinin vefasızlığı ve Ehlibeyt sevgisinin önemi, Muhammed Bâkır, Cafer es-Sadık, Musa el-Kâzım, İmam Rıza, Muhammed et-Taki, Ali en-Naki ve Hasan Askerî gibi Ehlibeytin diğer imamlarının dönemlerinde yaşanmış olan mühim hadiseler aktarılmıştır. Akabinde Şiilerin 12. imamı olan İmam Sâhibü'z-Zaman (a.s.) hakkında bilgi verilmiştir. Bunları takiben bir münacat ve devamında Muhtar'ın destanı sunulmuştur. Burada Hz. Hüseyin'in intikamını almaktan ötürü Muhtar'ın ayaklanarak İbn Ziyad ile savaşması ve onu öldürmesi, ayrıca Kerbela vakasında cinayetler işlemiş olan diğer kimseleri cezalandırması anlatılmıştır.

Eserin sonunda hatime yer alıyor. Burada eseri ne kadar sürede yazdığına ve Hz. Hüseyin adına kaleme aldığına değinmiştir:

*Be pâyân resânîdem în dâstân,  
Be yârî-i Yezdân-ı heft âsmân.*

*Begüfthem men în nâme der çâr mâh,  
Ne ez behr-i mâl ü ne ez behr-i câh.*

*Be nâm-ı şehenşâh-ı dîn güfthem,  
Güherhâ-yı dâniş çenîn süfthem.*



## Tercümesi

*Bu destanı sona erdirdim,  
Yedi göğün Tanrı'sının yardımıyla.*

*Ben bu eseri dört ay içinde söyledim,  
Bunu mal ve mevki için yapmadım.*

*Dinin şehinşahi (Hz. Hüseyin) için söyledim,  
Bilgi incilerine böylece delik açtım. (Nevvâb, M-147, v. 106a).*

Nevvâb esere sözlük de eklemiştir. *Bahrü'l-Hüzen* ve *Kenzü'l-Mihen* sözlüğü M-147 kayıt numaralı elyazmasının 137b-144 b varakları arasındadır.

*Kenzü'l-Mihen*'in Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde üç nüshası muhafaza edilmektedir. M-147 kayıt numaralı 164 varaktan oluşan müellif nüshası, içinde bulunduğu mecmuanın 73b-106b varak aralığını ihtiva ediyor. Bu elyazmasının içerisinde Nevvâb'ın diğer eserleri de (*Bahrü'l-Hüzen* vr. 1b-72a; Türkçe, Farsça ve Arapça çeşitli şiirler: mersiyeler, kasideler, madde-i tarihler vs.) yer almaktadır. Eserin iki elyazması daha (D-347; D-920) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde bulunmaktadır (Гейшов,1994: 266). *Kenzü'l-Mihen* şimdiye kadar araştırılmaya tâbi tutulmamış ve yayınlanmamıştır.

Bu eserlerle beraber Nevvâb'ın Şuşa'da Âşurâ gününü ve Şebih törenini (1873) konu eden minyatürleri de vardır. Bu minyatürler Karabağ'da dinî ritüellerin yerine getirilmesi konusuna ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Tablolar Azerbaycan İncenanat (Güzel Sanatlar) Müzesinde muhafaza edilmektedir.



**Şekil 6:** Şuşa'da Aşura Günü ve Şebih (1873)

*Nûrü'l-Envâr*, Nevvâb'ın çeşitli dinî konuları ele aldığı eseridir. Bu eser Farsça kaleme alınmıştır. *Nûrü'l-Envâr*, tevhid üzerine sekiz beyitten

ibaret Farsça bir gazel ile başlar. Hamdele ve salvelenin ardından eserin telif sebebi açıklanır. Yazar, o sıralarda imanı zayıf olan bazı Müslümanların ecnebilerce söylenmiş ve yazılmış olan birtakım açıklamaların etkisi altında kaldığını ve bunların İslamiyet aleyhinde görüşler beyan etmeye başladığını öne sürerek bu konuya ilişkin eleştiri ve düşüncelerini belirtmesini isteyen arkadaşlarının dileği üzerine *Nûrû'l-Envâr*'ı kaleme aldığını belirtir (Nevvâb, 5-1212: 2 b). Müellife göre kendisinin necat/kurtuluş bulmasına vesile olabilecek bu risale, aynı zamanda gerek Müslüman ve gerekse de gayrimüslimler için hakkı bâtıldan ayırmaya yardım edecek bir eser olmayı amaç edinmiştir. *Nûrû'l-Envâr*; mukaddime, 24 makale, hatime ve tavsiyeden oluşmaktadır. Mukaddimede yazar, eserin 1310/1892 tarihinde telif edildiğini ifade eder.

Eserin, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde muhafaza edilen 5-1212 kayıt numaralı nüshasında makalelerin içerdikleri konular aşağıdaki sırasıyla takdim edilmektedirler: Kendilerini İslâm ehlinen biri olarak gören ve İslâm ehlinin inançlarında kusur arayan şahısların itirazları üzerine kısa bir değerlendirme; Naklî delillere binaen Hz. Muhammed'in (a.s.) parlak şeriatında ilimlerin, zanaatın ve mesleklerin öğretim ve öğrenimin caiz olduğunun ispatı beyanında; Cehalet âleminin ahvalinin kısa bir şekilde açıklanması; Hz. Muhammed'in saadetli ahvali ve ecdadı üzerine; Hz. Muhammed'in şeriatı hakkında; Gusletmenin zahirî ve bâtinî özellikleri hakkında; Namaz, taharet ve abdestin zahirî özellikleri ve faydaları hakkında; Orucun özellikleri ve faydaları hakkında; Zekât, humus, sadaka ve nezir vermenin faydaları hakkında; Hacca gitmenin zahirî faydaları hakkında; Tevrat'tan, İncil'den, Kur'an'dan ve zahirî delillerden hareketle cihat etmenin ve kendini savunmanın faydaları hakkında; Şeriatın haram ve yasaklarının faydaları hakkında; Şarabın zararı ve fesadı hakkında; Kumarbazlığın kötülüğü ve fesadı hakkında; Domuz etinin haram buyrulması ve bunun yenmesinin zararı hakkında; İslâmî müstehapların özellikleri ve zahirî faydaları hakkında; Tevrat rivayetlerinden hareketle Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispat edilmesi ve onun pak evlatları olan on iki imamın imametinin kanıtlanması hakkında; Davud Peygamber'in Zebur kitabına binaen Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispat edilmesi hakkında; İşıya Peygamber'in kitaplarındaki sözlere binaen Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispat edilmesi hakkında; Habakkuk Peygamber'in sayfalarındaki sözlere binaen Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispat edilmesi hakkında; Dört İncil'den hareketle Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispat edilmesi hakkında; Faraklit'in sözlerinin tefsiri beyanında; Tevhid ve farklı din ve mezheplerinin kaide ve usulleri üzerine; Sünnilik ve Şiilik üzerine tartışmalar.

Eserde özellikle de Protestanlar, Bâbîler vs. inanç grupları eleştirilere hedef olmuşlardır.

Nüshanın başında 1312/1894-1895 tarihinin yer almasına rağmen eserin sonundaki ketebe, ilgili nüshanın istinsahının 1316 yılı Zilhicce ayının 15'i Çarşamba gününde, Rum ve Rus takvimine göre ise 14 Nisan 1899 tarihinde tamamlandığını göstermektedir. Nüsha, 86 varaktan

oluşmaktadır. *Nûrû'l-Envâr*'ın, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde 3 nüshası muhafaza edilmektedir (B-7051; B-7054; B-1212). Eser üzerine günümüze kadar inceleme yapılmamış ve yayımlanmamıştır.

Nevvâb'ın *Kitâb-ı Ziyâ'ü'l-Envâr der Zikr-i Tâife-i Bâbiyye ve Ahbâbiyye* adlı Farsça eseri Bâbilik inancı ile ilgili reddiyedir. Kitap 1316/1898-1899 yılında yazılmaya başlanmıştır. Eserin başlarında yer alan telif sebebi kısmında (Nevvâb, M-75: 2a) İran'da baş göstermiş olan Bâbîler hareketi eleştirilmekte ve bunların amacının İslâmiyet'e zarar vermek olduğu ifade edilmektedir. Yazar, kendi eserini Bâbiyye inancına karşı bir reddiye olarak yazmayı planlamıştır.

Eser, mukaddimeden, dokuz makaleden ve hatimeden ibarettir. Yazar mukaddimede şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Bu bozuk zamanda ve bu kötü vakitte İslâm ahalisinden olan zayıf iman sahibi bazı dinsizlerin bilgi gözleri uğursuz bir baykuş gibi Ahmedî (a.s.) kanunların nurlu güneşine köreldi ve Muhammedî (a.s.) şeriatın güneşinin ışığından kamaşarak ümitsizliğe düştü ve onlar fasit nefsanî hayaller, fani dünyanın birkaç günlük riyaset ve eğlencesi tamahı ve nefs-i emmârenin kandırmasıyla Müslümanlığın usul ve kurallarına açıkça zarar verdiler ve iyiyi kötüden ayıran Rahmani din ve ayinin üzerine aralıksız bidatler ihdas ettiler..." (Nevvâb, M-75, v. 2a-b).

Mukaddimede (Nevvâb, M-75, v. 3b) konunun genel çerçevesi ile beraber bu eserin yazılması sırasında yararlanılan kaynaklardan söz edilmiştir. Bunların arasında Karabağlı aydınlardan olan Bâki'nin Tiflis'ten getirmiş olduğu *İkân* adlı kitap ve bir diğer şahsın yazara sunduğu *Risale-i Seyyah* başlıklı eser önemli bir yere sahiptir. Zira Bâbîlerin görüşlerini yansıtan her iki eserdeki tezler, *Ziyâ'ü'l-Envâr*'da Nevvâb tarafından ciddi tenkitlere tâbi tutulmuştur.

Eserin ilk makalesi, Bâbîliğin kurucusu olan Mirza Ali Muhammed Bâb'ın aslinin ve nesebinin, onun ahvalinin, akvalinin ve akaidinin açıklanmasına adanmıştır (Nevvâb, M-75, v.7b). İkinci makale, Şirazlı Mirza Ali Muhammed Bâb'ın Hicri 1266 yılında Tebriz'de devlet büyüklerinin fermanı ve din adamlarının fetvası üzerine öldürülmesinden söz etmektedir (Nevvâb, M-75, v.15b). Üçüncü makalede, Mirza Ali Muhammed Bâb'ın müritlerinin İran'ın değişik şehirlerinde çıkarmış oldukları kargaşalar ve bu bunların bastırılması konusuna değinilmiştir (Nevvâb, M-75, v.17a). Dördüncü makale, Bâb'ın ardıllarından olan Molla Hüseyin Büşrûye'nin ahvalinden, onun İran'da çıkarmış oldu fitne ve fesattan ve öldürülmesinden bahseder (Nevvâb, M-75: 18b). Beşinci makale, Molla Muhammed Ali Zencânî'nin faaliyetleri ve katledilmesi hakkındadır (Nevvâb, M-75, v. 20a). Altıncı makale, yine Bâb'ın ardıllarından olan ve Bahâlik akımının kurucusu olan Mirza Hüseyin Ali Bahâ'nın nesebinden, hayatından ve Hicri 1269 yılında İslâmiyet'e zarar veren faaliyetlerde bulunmasından söz eder (Nevvâb, M-75, v. 21b). Yedinci makalede Kur'an-ı Kerîm'in ayetlerini kimsenin değiştiremeyeceğinden yola çıkılarak Bâbîlerin bu yöndeki faaliyetleri eleştirilmektedir (Nevvâb, M-75, v. 29a). Sekizinci makalede Hüseyin Ali

Bahâ ile oğlu Abbas'ın başından geçenler ele alınmıştır (Nevvâb, M-75, v. 35a). Dokuzuncu makede ise Şiilikteki Mehdi inancı bahis konusudur (Nevvâb, M-75, v. 47b). Hatimede (Nevvâb, M-75, v. 49b) Bâbîlik konusunda genel bir değerlendirme yapılmış ve okurlara nasihatlerde bulunulmuştur.

*Ziyâ'ü'l-Envâr*'ın müellif hattı üç elyazması nüshası (M-75; B-7052; B-2929) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Eser şimdiye kadar araştırılmaya tâbi tutulmamış ve yayımlanmamıştır.

Nevvâb'ın, *Mezâmîr* isimli Farsça bir eser de kaleme almıştır. *Mezâmîr*, Arapça mezmûr kelimesinin çoğuludur. Mezmûr ise nağme ile okunan kitapları ifade eden bir tabirdir. Bu ibare ile genel olarak Hz. Davud aleyhisselama indirilmiş olan Zebur kitabının ilahilere benzer sureleri tarzında yazılmış olan dinî nağmeler, ilahiler kastedilmektedir. Nevvâb da kendisinin *Mezâmîr* isimli eserini, Davud aleyhisselam tariki ve Zebur nalesi üzerine 1301/1883-1884 yılında Şuşa şehrinde Farsça olarak kaleme aldığını belirtmektedir (Nevvâb, B-638). Söz konusu eser toplamda 12 Mezmûrdan ibarettir ve her bir Mezmûr da kendi içinde farklı fıkralara ayrılmıştır. Nevvâb esere giriş kısmı eklememiştir.

*Mezâmîr-i Nevvâb*'ın 12 varaktan oluşan elyazması nüshası Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde B-638 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Nüshanın sonundaki ketebeden belli olduğu üzere *Mezâmîr-i Nevvâb*, merhum Molla Muhammed Hasan Eherî'nin oğlu Abdülhasan tarafından 1301, 12 Recep / 1884, 8 Mayıs tarihinde istinsah edilmiştir. B-5235 kayıtlı nüshanın istinsah tarihi ise 1298/1880'dir.

*Mezâmîr*'in daha iki nüshası (B-7058, B-2930) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Eser günümüze kadar araştırılmaya tâbi tutulmamış ve yayımlanmamıştır.

### 3. Ders Kitapları ve Bilimsel Eserleri

*Kifâyetü'l-Etfâl*, astronomi ile ilgili ders kitabıdır. Nevvâb, öğretmenlik yaptığı Usûl-i Cedîd okulunda okutulmak için 1317/1899 yılında bu ders kitabını hazırlamıştır. Eser, mukaddime ve 12 makaleden oluşmaktadır. *Kifâyetü'l-Etfâl*'de astronomi, nücûm ilmi, güneş sistemi, takvimler, ayın evreleri vs. konular işlenmiştir (Qarayev, 2012, s. 214; Hacıyeva, 2004, s. 118).

Eserin müellif hattı dört elyazması günümüze ulaşmıştır (Nevvâb B-7007; B-1326; B-828; B-735). Eser, araştırılmamış ve yayımlanmamıştır.

Nevvâb, *Bâtîlü's-Sihr* adlı eserinde alfabe reformunu konu etmiştir. *Bâtîlü's-Sihr*, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş aleyhine Farsça yazılmış küçük hacimli bir eserdir. Eserin Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde muhafaza edilen B-2372 kayıt numaralı müellif nüshası 1298 / 1880-1881 yılında yazılmıştır. Risalenin başlığına ek olarak yer alan açıklayıcı bilgi, "Der beyân-ı redd ü bahs-i risale-i elifbâyî-i Rıza-yı Rüşdiyye-i İranî ve gayre be tarik-i icmal ü ihtisar" şeklindedir.

Risaleden anlaşıldığı üzere o yıllarda bazı Müslüman aydınlar, İslam âleminin geri kalmasının sebeplerinden biri olarak Arap alfabesini görüyor ve bu konuda bir reform yapılmasının şart olduğunu öne sürüyorlardı. Bu çerçevede Tiflis şehrindeki İran konsolosluğu naib-makamı Rıza Rüşdî, bir risale hazırlayarak Müslümanlar için Fransız, Rus ve Latin harflerinden müteşekkil yeni bir alfabe önerisi getirmişti. Bahse konu dönemde M. F. Ahundzade ve M. Şahtahinski gibi Azerbaycanlı aydınlar da alfabe reformundan yana idiler (Qarayev, 2012, s. 215). Ancak Nevvâb, bu konuda tutucu bir yaklaşım sergileyerek böyle bir reforma gerek duyulmadığını savunmuş ve Arap alfabesinin üstün meziyetlerini göstermeye çalışmıştır.

*Bâtîlü's-sihri*'nin iki müellif nüshası (B-2372, B-7048) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Eser, Sovyetler döneminde sansür sebebi ile incelemeye tâbi tutulmamış ve yayımlanmamıştır.

*Vuzûhü'l-Erkâm*, Mir Möhsün Nevvâb'ın Türkçe hazırladığı müzik risalesidir. Müellifin 1301/1884 yılında kaleme aldığı bu eser müziğin ortaya çıkması, müziğin tıp ve şiirle ilişkisi, ses akustiği, müzik dinleme şekilleri, makamlarda rakamların açıklanması, müzik aletleri hakkında bilgi verilmiştir. Eser, teorik ve pratik bölümlerden oluşmaktadır. *Vuzûhü'l-Erkâm*'in teorik kısmı makamlar, onların şubeleri ve rakamların açıklamasını içermektedir. Yazar, bu bilgileri cetvellerle taktim etmiştir.

Nevvâb, bu eseri ile ilgili açıklamada bulunur: "Bu risâlenin va'azından mahz milletin kuvve-i ilmiyyesinin izdiyâdıdır. Ve illa gayrı bir menzûrumuz yoktur. Niyyet-i ilmiyet ile istimâli helal ve ilmiyesi haram ve icinâb lazımdır. Bele ki bu barede müctehid-i asırdan istiftâ görüb ve hemin risâlenin başına kayd olunub" (Nevvab, 1913, s. 31).

Eserin iki elyazması (B-299; B-237) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. *Vuzûhü'l-Erkâm*'in litografik baskısı 1913 yılında yapılmıştır. 1989 yılında ise Kiril alfabesinde yayımlanmıştır (Nevvab, 1989).

Nevvâb, *Şerh-i Usturlap* adlı çalışmasını Nâsireddîn Tûsî'nin *Bîst Bâb der Marifet-i Usturlâb* isimli meşhur eserine dayanarak Farsça hazırlamıştır. 20 bâbdan oluşan eser 1285/1868 yılında tamamlanmıştır. Eserde, temel işlevi yıldızların konumunu belirlemek olan çok amaçlı astronomi aleti usturlabın özellikleri ve kullanım şekli bahsedilmektedir.

*Şerh-i Usturlab*'ın müellif hattı tek elyazması Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde muhafaza edilmektedir (Nevvâb, B-7549). Elyazmasının sonunda Nevvâb'ın bazı tarihî olaylarla ilgili Farsça açıklamaları yer almaktadır. Nüshanın bu kısmı, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Karabağ'ın sosyokültürel ve siyasi hayatının araştırılması bakımından önem arz etmektedir. Nevvâb'ın vefatının ardından yakınları tarafından nüshanın sonuna yapılmış olan eklemelere de rastlıyoruz. Bu tarz ilavelerin en sonuncusu Nevvâb'ın torunu (kızının oğlu) olan Şamil Sadıkov'un 1948 tarihli açıklamalarıdır. Bahse konu açıklamalarda Nevvâb'ın kişiliği ve ilmî seviyesine değinilmektedir. *Şerh-i Usturlap* üzerine araştırma yapılmamış ve eser yayımlanmamıştır.

*Tevârîh-i Rezm ü Şûriş-i Tayife-i Erâmenî bâ Müslümânân-ı Kafkaz* isimli eserinde Nevvâb, Karabağ'da Ermenilerin gerçekleştirdiği vahşeti ele almıştır. Eser Ermenilerin Osmanlı'da Türklere karşı yaptığı mezalimle ilgili tarihî gerçekleri ihtiva etmesi açısından da önemlidir. Nevvâb bu eserini 1906 yılında tamamlanmıştır ve müellif nüshası Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde (B-7974) muhafaza edilmektedir. Eser 1993 yılında "1905-1906 yıllarında Ermeni Müselman Davası" adı ile yayımlanmıştır. Kitap Türkiye Türkçesine aktarılarak "Ermeni-Müslüman Çatışması, 1905-1906" başlığı altında neşredilmiştir (Nevvâb, 2020).

#### 4. Didaktik Eserleri

Pendnâme / Nasihatnâme Mir Möhsün Nevvâb'ın 1906 yılında Farsça kaleme aldığı çeşitli konularda öğüt, nasihat ve önerileri ihtiva eden didaktik eseridir. Yazar kitaba hamd ü senâ ile başlamış, kaleme aldığı faydalı nasihatleri Şii imamlarının ve tecrübeli insanların kelam ve davranışlarından çıkardığını, Müslümanlar için kılavuz olarak hazırladığını, kitabın beş yüz nasihatten oluştuğunu belirtmiştir. Yazar önsözün sonuna şu cümleyi eklemiştir: "Ne mutlu o kimselere ki bu nasihatleri dikkate alarak hayatını bunlarla süslesin ve kendisini ser-menzil-i hakîkate yetirsin" (Nevvâb, 1912: 3).

Nevvâb eseri hazırlarken hiçbir tertip şeklini esas almamış ve nasihatler düzensiz bir şekilde sıralamıştır. *Nasihatnâme*'nin zamanımıza üç müellif nüshası (B-1240, B-176, B-5537) gelmiştir. Bu nüshalar Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde muhafaza edilmektedir (Гөюшов, 1994, s. 262-263). Eserin Türkçe ilk tercümesi 1912 yılında (Nevvâb, 1912), daha sonra 1987 ve 2005 yıllarında Bakü'de yayınlanmıştır. *Nasihatnâme*'nin 1912 yılı baskısında 482, 1987 ve 2005 yılında gerçekleştirilen yayınlarında ise 473 nasihat yer almıştır.

*Keşfü'l-Hakîka* fabl, nasihat, gazel ve kasideleri ihtiva eden didaktik mesnevidir. Üç ciltten oluşan bu eser Farsça kaleme alınmıştır. Yazar her bir cildin başına mukaddime eklenmiştir. Nevvâb, mukaddimedede eserin halka faydalı olmak için yazdığını belirtmiştir. Mesneviyi incelediğimizde, farklı konularda okurlara nasihatler veren şairin bu mevzularla ilgili hikâyeler aktardığı görülmektedir. İbretlik muhtevaya sahip bu hikâyelerin konusu halk edebiyatı örneklerinden alınmıştır.

Eserde adaletsizlik, nefis, içki, kumar gibi konuların zararı ele alınmış ve bu konudaki öğütler hikâyelerle pekiştirilmiştir. Nevvâb kendi eserini birkaç kez istinsah etmiş, ikinci ve üçüncü ciltleri kendi matbaasında yayımlamıştır (Nevvâb, 1898; Nevvâb, 1899).

#### Sonuç

Araştırmamız sırasında Mir Möhsün Nevvâb'ın neredeyse tüm eserlerini tanıtmaya çalıştık. İncelemelerimizin sonucu olarak Nevvâb'ın Karabağ edebî muhitinin yetiştirdiği müstesna şahsiyet olduğu kanaatine varmış oluyoruz. Kaleme aldığı eserlerin çeşitli konuları ihtiva etmesi bunu tam eminlikle söylemeye imkân veriyor. Nevvâb sanatının, edebî kişiliğinin tam olarak araştırıldığını söyleyemeyiz.

Nevab'ın hayatı, sanatı, edebi kişiliği ve özellikle de tezkiresinin Azerbaycan Türkçesine tercümesinde merhum Nasreddin Karayev'in büyük rolü olmuştur. Karayev aynı zamanda Nevvâb'ın başkanlığını üstlendiği Meclis-i Ferâmûşân'ın tarihini de ilk kez olarak elyazması kaynaklara dayanarak araştırmıştır.

Makaleden de belli olduğu üzere şairin eserlerinin büyük bir kısmı araştırılmaya tâbi tutulmamış, yayımlanmamış ve okurlara sunulmamıştır. Bu eserler Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü Kütüphanesinde araştırmacısını beklemektedir.

Mir Möhsün Nevvâb'ın edebî, ilmî, sanatsal, yayıncılık ve pedagojik faaliyeti, kendisinin kaleme aldığı eserlerin konu itibarıyla rengârenk oluşu, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında Şuşa muhitinin mühim bir bilim, edebiyat ve kültür merkezi olduğu gerçeğini ek bilgilerle zenginleştirmektedir.

### Kaynaklar / References

- Əliyev, Ə. (1963). *Azərbaycan Kitabı (1780-1920)*. I cild. Bakı: Azərbaycan SSR Kitab Palatası.
- Əliyev, Z. (1996). *Mir Möhsün Nəvvabın rənglər aləmi*. Bakı: Azərbaycan.
- Hacıyeva, A. (2004). *Mir Möhsün Nəvvabın Ədəbi-Bədii İrsi*. Bakı: Nurlan.
- Qarayev, N. (2012). *XIX Əsr Azərbaycan Ədəbi Məclisləri*. Bakı, Elm və təhsil.
- Musalı, V. (2012). *Azərbaycan təzkiyəçilik tarixi*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Musalı, V. (2016). "XX. Yüzyılda Türkiyə'de Bilimsel Ahlak Örneği ve Bir Karşılaştırma". *Eğitimde gelecek arayışları: Dünden Bugüne Türkiye'de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi. ss. 1017-1030.
- Musalı, V. (2022). "Şəmsü'l-hidəyə (Nevvâb)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/semsu-l-hidaye-nevvab>. [Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022].
- Musalı, V. (2022). "Bahrü'l-hüzen (Nevvâb)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/bahru-l-huzen-nevvab>. [Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022].
- Musalı, V. (2022). "Kenzü'l-mihen (Nevvâb)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/kenzu-l-mihen-nevvab>. [Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022].
- Musalı V. (2022). "Nürü'l-envâr (Nevvâb)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/nuru-l-envar-nevvab>. [Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022].
- Геюшов Н. Дж., Наджафов Г. Г. (1994). *Каталог персидских рукописей*. Том 1. Баку: Орнек.
- Nevvâb M. M. (1912). *Nasihətnâmə*. Bakı: Orucov Kardeşlerinin Matbaası.
- Nəvvab M. M. (1987). *Nəsihətnamə: Seçilmiş Parçalar*. (hzl. M. Məmmədova). Bakı: Yazıçı.
- Nəvvab M. M. (2005). *Nəsihətnamə*. Bakı: Araz.
- Nəvvab M. M. (1999). *Seçilmiş Əsərləri*. hzl.: Ə. Məmmədbağiroğlu və A. Ramazanov. Bakı: Şuşa.
- Nəvvab M. M. (2006). *Seçilmiş Əsərləri*. hzl.: Ə. Məmmədbağiroğlu və A. Ramazanov. Bakı: Şərq-Qərb.
- Nevvâb M. M. (B-7548). *Divan-i Türki*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (B-3037). *Divan (Farsça)*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.

- Nevvâb M. M. (B-5234). *Divan (Farsça)*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (1314-1315). *Divan-ı Farsi*. Şuşa.
- Nevvâb M. M. (1913). *Tezkire-i Nevvâb*. Bakü: Orucov Gardaşlarının Matbası.
- Nevvâb Mir Möhsün Ağamirzadeyi-Q. (1980). *Təzkireyi-Nevvab*. Tərcümə Edəni: Nəsrəddin Qarayev // AMEA Əlyazmalar İnstitutu Elmi Arxiv. N.Qarayevin Şəxsi Arxivi. Qovluq 175, 176, 152,153, 154, 155.
- Nevvâb M. M. (B-1846). *Şemsü'l-Hidâye*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (B-2038). *Şemsü'l-Hidâye*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (M-147). *Bahrü'l-Hüzen*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (M-147). *Kenzü'l-Mihen*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (B-7007). *Kifâyetü'l-Etfâl*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (B-2372). *Bâtülü's-Sihr*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (B-7048). *Bâtülü's-Sihr*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (B-7051). *Nûrü'l-Envâr*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (1913). *Der İlm-i Musiki. Vuzühü'l-Erkâm*. Bakı: Orucov Qardaşlarının mətbəəsi.
- Nevvâb M. M. (1989). *Vüzühül-ərqam*. (hzl. Z. Səfərova). Bakı: Elm.
- Nevvâb M. M. (B-299). *Vuzühü'l-Erkâm*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (B-237). *Vuzühü'l-Erkâm*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (1899). *Kitab-i Keşfü'l-Hakîka-i Mesnevi Min Mevzuat ve Manzumat-i Cenab-ı Nevvâb*. Cildi sani. Şuşa.
- Nevvâb M. M. (1898). *Kitab-i Keşfü'l-Hakîka-i Mesnevi Min Mevzuat ve Manzumat-i Cenab-ı Nevvab*. Cildi-salis. Şuşa.
- Nevvâb M. M. *Keşfü'l-Hakîka*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü. B-209; B-2928; B-475; B-292; B-7977; B-7057; M-79; B-863; B-2904; B-5596; A-283; B-3106; B-3036.
- Nevvâb M. M. (B-7549). *Şerh-i Usturlab*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (1898). *Duvazdeh-Bend-i Feyzməndi-Cenab-ı Nevvab Mir Möhsün Ağa Ağamirzade Karabaği der Mesaib-i İmam-ül Mazlum abi Abdullah-Hüseyn ve Evlad ü Ashab-i an büzürgüvar: (Mersiye ve Gazeller)*. Şuşa.
- Nevvâb M. M. (1332). *Mazlûmnâme*. Bakü: Orucov Kardeşlerinin Elektrik Matbası.
- Nevvâb M. M. (M-75). *Ziyâ'ü'l-Envâr*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (B-5235). *Mezâmir*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü.
- Nevvâb M. M. (2000). *Ermeni-Müslüman Çatışması, 1905-1906*. (Yay. haz. Ali Asker, Serap Bozpolat Ayan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.